

3. *Коваленко Ю.О.* Археологічне зібрання у фондах Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові // Могиллянські читання : зб. наук. пр. – К., 2007. – С. 309.
4. *Володарець-Урбанович Я.В.* Фібули V – першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки від початку 2000-х років) // Археологія. – К., 2015 – Вип. 3. – С. 87.
5. *Скиба А.В.* Фібули з дніпровських скарбів VII ст. // Археологія. – К., 2011 – Вип. 4. – С. 21.
6. *Володарець-Урбанович Я.В.* Вказана праця. – С. 88.
7. *Гавритухин И.О., Обломский А.М.* Гапоновский клад и его культурно-исторический аспект. – М., 1996. – С. 13.
8. *Седов В.В.* Происхождение и ранняя история славян. – М., 1979. – С. 124–125.
9. *Моця О.П., Зубар В.М. та ін.* Археологія України: курс лекцій : навч. посіб. за ред. Л.Л. Залізняка. – К., 2005. – С. 397.

Коваленко Ю. Фібули «кола антів» з Некрасового

У статті вперше до наукового обігу вводяться фібули третьої чверті I тис. н.е. з фондів Національного заповідника «Глухів», виявлені поблизу с. Некрасове Глухівського району Сумської обл. Дана коротка характеристика та датування артефактів.

Ключові слова: фібула, анти, колочинська культура, пенківська культура, обряд кремації.

Коваленко Ю. Фибулы «круга антов» из Некрасового

В статье впервые в научный оборот вводятся фибулы третьей четверти I тыс. н.э. из фондов Национального заповедника «Глухов», обнаруженные вблизи с. Некрасово (Глуховский район, Сумская обл.). Дана краткая характеристика и датировка артефактов.

Ключевые слова: фибула, анты, колочинская культура, пенковская культура, обряд кремации.

Kovalenko Yu. Ants fibula from Nekrasove

In article for the first time the fibula of the third quarter of the I millennium AD from funds of the Hlukhiv National Reserve found near the village of Nekrasove (Hlukhiv District, Sumy Region) are introduced for scientific use. The short characteristic and dating of artefacts is given.

Key words: fibula, Antes, Kolochyn Culture, Penkovka Culture, ritual of cremation.

[надійшло до редакції: 23.11.2016 р.]

УДК 72.03(477.83)

Наталія САЄНКО
(Батурин)

Планування та архітектурно-просторове вирішення оборонної лінії Батуринської фортеці

Основними містобудівельними структурними одиницями Батурина в XVII – на початку XVIII ст. були дводільна фортеця та передмістя-форштадти. Функціонально фортеця відігравала в основному військово-стратегічне значення, тоді як навколо неї зосереджувалося ремісниче й торгівельне життя. За термінологією XVII–XVIII ст. чітко розмежовували місто («город») – обнесу укріпленнями територію – та передмістя [1].

Стіни виконували не тільки захисні функції, вони визначали межі міста, слугували своєрідним тлом для громадських і культових споруд. Позбавлені декоративних елементів, кріпосні стіни та вежі завдяки чіткій ритмічній членуванню досягали значної архітектурно-художньої виразності.

Оборонне будівництво Лівобережної України початку XVII ст. спиралося на стару мережу укріплень. Батуринський замок, побудований поляками в 1625 р., також постав на місці колишнього давньоруського городища, яке, в свою чергу, зайняло територію городища раннього залізного віку (юхнівська археологічна культура). Перші польські укріплення, споруджені на високому мисі лівобережної тераси р. Сейм, були здобуті й зруйновані московським військом під час Смоленської війни у листопаді 1632 р. Після закінчення війни місто відбудоване людьми Новгород-Сіверського староства Олександра Пісочинського [2]. Ймовірно тоді ж, у середині 1630-х років, було споруджено другу лінію фортечних укріплень, які широким півколом охоплювали вигин тераси, а у східній своїй частині примикали до первісного замку, який і надалі залишився укріпленим осередком міста. В різних джерелах його названо *замком, панським двором, цитаделлю, містом* (рос. *город, малый город*). До захищеної укріпленнями забудови навколо Батуринського замку джерела застосовують назви: *місто* (рос. *город*), *окольное місто, великий замок, посад, укріплений посад, фортеця*. Батуринська фортеця стала частиною т.зв. Путивльського рубежу – північно-східної фортифікаційної мережі Речі Посполитої. Польська присутність у краї продовжувалася до початку літа 1648 р. Того ж року Батурин став центром однойменної сотні. З весни 1669 до листопада 1708 р. місто було головною резиденцією українських гетьманів – Дем'яна Ігнатовича (Дем'яна Многогрішного), Івана Самойловича та Івана Мазепи. У ході Північної війни 2 листопада 1708 р. Батурин взяло штурмом і зруйнувало російське військо під командуванням Олександра Меншикова. Відтоді Батуринська фортеця втрачає військове значення. Лад на згадку в середині XVIII ст. заходився наводити гетьман Кирило Розумовський, але відновлювати фортифікаційні споруди він не став, – театр активних бойових дій у цей час змістився далеко на південь України, тому актуальність втратила навіть підтримка обороноздатності ще існуючих фортець Чернігово-Сіверщини, про будівництво ж нових уже не йшлося зовсім.

Писемних відомостей про захисні споруди Батурина XVII – початку XVIII ст. надзвичайно мало. Насамперед це відомий опис Батурина, вміщений у Присяжній книзі Ніжинського полку 1654 р. [3]. Планів фортеці цього часу досі не віднайдено. Тому основною джерельною базою відтворення планувальної структури оборонної лінії Батуринської фортеці є матеріали археологічних досліджень, які з середини 1990-х років уже 20 сезонів поспіль проводить Батуринська міжнародна українсько-канадська археологічна експедиція.

Окремі результати новітніх досліджень Батурина викладені в низці публікацій Юрія Ситого, Володимира Коваленка, Володимира Мезенцева, Віктора Вечерського, Ігоря Кондратьєва, Богдана Моці, Олександра Бондаря й інших [4].

Однак, комплексного дослідження, присвяченого формуванню й вигляду оборонної лінії Батуринської фортеці на сьогодні досі немає. Тому метою даної роботи є реконструкція планової структури укріплень Батуринської фортеці XVII – початку XVIII ст. – складової частини простору ранньомодерного міста.

Первісним укріпленням осередком у Батурині був високий мис лівобережної тераси р. Сейм – колишнє давньоруське городище (далі – Цитадель). У 2004 р. на південно-східній стрілці цього мису було встановлено Пам'ятник жертвам Батуринської трагедії 1708 р., а в 2008 р. на його території збудовано архітектурно-меморіальний комплекс «Цитадель Батуринської фортеці».

За своїми композиційно-видовими властивостями цей мис є ландшафтною домінантою, зоною найвищої композиційної активності. З півдня його обмежує глибокий яр із урвистими схилами (місцева назва – Семенкова гора); з півночі та північного заходу мис обрізується іншим яром, що теж виходить до річки. Форма мису нагадує прямокутник із заокругленими кутами (130×100 м). При зведенні укріплень як у давньоруський, так і в пізніший час максимально використовувалися захисні властивості рельєфу місцевості.

Археологічні дослідження оборонних споруд Цитаделі здійснювалися в 1996, 2006 та 2008 роках на різних їх ділянках. Так, траншея розкопок 1996 р. прорізала оборонну лінію в районі в'їзду і потрапила на тіло валу та рови давньоруського та польського часу. Значно більшими за площею розкопами 2006 р., закладеними північніше місця в'їзду, теж було відкрито два рови і вал. У 2008 р. було досліджено значну частину зовнішнього рову Цитаделі й оборонні укріплення південно-східної її частини.

Першу лінію оборони складали сухі рови. Між 1625 та 1654 роками одночасно існували два напільні рови: «делано два рва подле тех стен» [5]. Перший із них (північний), що знаходився ближче до валу, був до 6 м в ширину та близько 3,8–4,6 м глибиною [6]. Практично відразу після викопування почали руйнуватися його материкові стінки, рів став замиватися й задерновуватися. До 1669 р. він вже був замулений на 2 м глибини. Після 1669 р., в ході масштабного будівництва укріплень гетьманського часу, північно-західна ділянка цього рову була перекрита новими клітями [7]. Вихід рову на південний яр знаходиться за 41–43 м на південний захід від Пам'ятника жертвам Батуриної трагедії 1708 р. [8].

Другий напільний рів був викопаний ззовні попереднього, з боку Фортеці. Його північно-західний край виходив на північний яр, південно-східний – на схил південного. Зараз через ерозійні процеси ці яри значно подовжені й розширені. Рів зберігся у параметрах, які він мав на початку XVIII ст.: при глибині 7,1 м він мав ширину близько 1,5 м по дну й розширювався до верху на 10–11 м. Щільно викладені деревом (обаполи та тонкі колоди) зовнішній і внутрішній схили рову знаходилися під кутом 80° один до одного. Досить добра збереженість деревини в нижній частині заповнення рову дозволила визначити її породи: дуб черешчатий, сосна звичайна і клен гостролистий, при чому на дещо крутішому схилі рову з боку Цитаделі (550) переважав дуб, а на більш пологому схилі з боку Фортеці (450) – сосна і клен. Рів реконструювали у гетьманський час і до 1708 р. він значно замулювався, бо був внутрішнім укріпленням в середині фортеці й не чистився багато років [9]. Судячи з конфігурації цього рову, його вихід на схил південного яру знаходився на відстані 40–45 м від виходу північного рову.

На місце розташування воріт вказують рештки мосту гетьманського часу, що з'єднував Цитадель із Фортецею. Це 3 дубові стовпи діаметром до 0,4 м, розташовані на відстані 1,75–2 м один від одного, які є залишками мосту шириною біля 3,7–4 м [10].

Південно-західна частина Цитаделі була укріплена валом («изо рву сделана осыпь земляная» [11]). Вал польської доби містив дерев'яні конструкції, які являли собою засипані землею городні, поставлені в ряд уздовж рову. Паралельно до городень із внутрішнього боку Цитаделі знаходився ряд дерев'яних порожнистих зрубів-клітей, які використовувалися для житлових і господарських цілей. У гетьманський час відбулася масштабна реконструкція укріплень Цитаделі, яка торкнулася й валу.

Верхівку старого валу підрізали, вирівняли і зверху встановили нові конструкції. На північно-західному крилі валу нові кліті частково перекрили північний рів. Вони були споруджені у формі трапеції, вузькою стороною повернутої до Цитаделі. Одна з таких клітей, що була досліджена в 2006 р., мала довжину до 4,9–5,2 м і ширину 3,8–4 м [12]. Другий ряд складали городні, а внутрішній – пустотілі кліті з печами та господарськими ямами. Судячи зі знахідок обгорілої деревини, зовнішні (північно-східні) стінки клітей були зроблені з колод діаметром щонайменше 20 см, розколотих навпіл і покладених напівкруглою стороною назовні [13].

Наприкінці XVII ст. зовнішній схил валу (з боку Фортеці) на цій ділянці був додатково укріплений щільним рядом гостроколу [14].

Зовнішній ряд городень на відрізьку центральної частини валу складався зі зрубів розміром близько 2,0×2,44 м. За ним йшов закиданий глиною міжклітний простір шириною 2,7 м, далі – другий ряд городень завширшки близько 4,6–5,0 м. Через 0,6–0,8 м від городень знаходився внутрішній ряд невеликих (близько 2,4–2,4 м) порожнистих зрубів-клітей [15].

Загальна ширина валу Цитаделі на досліджених його ділянках не однакова. В південно-східній частині (траншея 1996 р.) вона становила 13 м, а в північно-західній (розкопи 2006 р.) – 7,5 м.

На південно-східному крилі укріплень Цитаделі була виявлена дещо інша конструкція тіла валу. Землю тут засипали не в зруб, а у відсік із вертикально поставлених впритул одна до одної паль. Стіна відсіку мала продовження у вигляді гостроколу, що виходив впритул до північно-східного краю зовнішнього рову і перекривав доступ людей на берму [16]. За стратиграфічними спостереженнями, цю конструкцію спорудили у другій чверті XVII ст.

По краю тераси (з боку річки) й уздовж схилів ярів вал, вірогідно, був взагалі відсутній, а над урвищами стояв острог-гострокіл. Головним елементом дерев'яної стіни був щільний ряд вертикально поставлених колод. Довжина колод сягала 3 сажнів, з них близько сажня знаходилося в землі. При використанні колод товщиною в 5 вершків (22 см) на кожну сажень стіни потрібно було 10 вертикально стоячих колод. Острожна стіна скріплювалася зсередини поперечною колодою, а також залізними скобами чи дерев'яними «голками» [17].

Гостроколом із кругляка у середині XVII ст. було укріплено й верхівку валу Цитаделі: «на той осыпи огорожено стоячим острогом дубовым бревенъем облым» [18]. Стоячий острог міг бути з обламами (дерев'яними брустверами) чи без. Відносно сусідніх із Батурином Борзни, Бахмача та Конотопа переписувачі 1654 р. прямо вказали на відсутність у їхніх укріпленнях обламів [19]. Щодо стін батуринської Цитаделі такої зауваги немає, що, втім, не дозволяє стверджувати, що такі елементи були.

Цитадель мала внутрішню стіну («острог перегорожен надвое стоячим острогом» [20]), зведену, на думку І. Кондратьєва, між 1635 та 1648 роками, що стало своєрідним результатом поділу Батуринської округи між польськими магнатами Любомирськими та Калиновськими [21].

На стрілці мису (східний кут Цитаделі), який має видовжену форму (15×30 м) знаходилася одна з трьох «глухих» веж. За 50 м на південний захід неї у південному кутку городища стояла друга «глуха» вежа. На північно-західному краю тераси, куди ви-

Оборонна лінія Батуринської фортеці у сучасному рельєфі м. Батурина

ходив рів, що обмежував Цитадель із північного заходу, знаходилась третя «глуха» вежа [22]. В'їзна брама була майже там, де нині відбудований в'їзд на архітектурно-меморіальний комплекс «Цитадель Батуринської фортеці». Вона розміщувалася від північної та південної «глухих» веж приблизно на однаковій відстані. Опис 1654 р. вказує на конструктивні особливості веж Цитаделі: «на воротех башня да три башни глухие крыты тесом» [23]. Тес був звичним покрівельним матеріалом Чернігово-Сіверщини того часу. Він являв собою дошки, отримані поздовжнім розколюванням колод й оброблені сокирою.

Топографічна ситуація та обмеженість території чітко й надовго визначили планову структуру Цитаделі, а в'їзд на її територію став одним із головних композиційних вузлів прилягаючої до неї Фортеці.

Загальний вигляд другої складової укріплень Батурина – Фортеці у плані дещо подібний до овалу, витягнутого по осі південний схід – північний захід. Вежі та брами

були розташовані із західного та південного випуклого профілю Фортеці через приблизно однакові відрізки відстані; до східного краю примикала Цитадель. У східній частині укріплення Фортеці та Цитаделі становили єдину систему. Розміри Фортеці по лінії південний схід – північний захід – 600 м; по лінії південний захід – північний схід – 450 м. За даними «Відомості» кінця XVIII ст. площа Фортеці з Цитаделлю й укріпленнями складала 22 десятин і 1067 квадратних сажень [24] – тобто 24,5 га. При цьому самі укріплення займали площу 45522,5 м².

Структура фортифікаційної лінії Батурина XVII – початку XVIII ст. добре проглядається в сучасному рельєфі міста. Підвищення валів стін і виводи (виступаючі за фронт валів (стін) захисні конструкції), а також впадини рову фіксуються паралельно трасі сучасних вулиць Кооперативної та Самойловича і мають протяжність близько 950 м.

За описом 1654 р. укріплення батуринської Фортеці були суто земляними, з додатковими дерев'яними підпирними конструкціями: «по обе стороны того валу огорожено дубовым бревеньем» [25]. Така конструкція була виявлена у південно-східній частині Фортеці. Розкоп було закладено в 1997 р. за приміщенням навчального корпусу Батуринської школи-інтернату (вул. Партизанська, 1). У нижній частині валу знаходяться рештки дерев'яних будов першої половини XVII ст. Під час реконструкції фортечних укріплень за гетьманського часу верхню частину валу першої половини XVII ст. було знівельовано, а до його насипу введено потужніші дерев'яні елементи типу клітей. Щоб запобігти розсуванню насипу валу, з його внутрішнього боку спорудили гострокілі із поставлених сторч дубових паль. Вал було досипано до 4 м висоти від рівня денної поверхні того часу при ширині підшви близько 25 м. Забудова території Фортеці у цьому місці починалася за 30 м від внутрішнього схилу валу [26].

У 1997 р. було зроблено два проміри збережених ділянок валу та рову Фортеці на вул. Самойловича (тоді – вул. Радянській). Біля будинку № 19 вал мав висоту 2 м над рівнем сучасної поверхні при ширині 15 м; рів перед валом – 1,5–2 м при ширині 25 м. На вул. Самойловича, 11 (значно гіршої збереженості, ніж на попередній ділянці) – на висоту 1,5 м при ширині 20 м; рів мав глибину 2 м і ширину 30 м [27].

Наявність висотних оборонних споруд – веж набагато посилювала оборону Фортеці, на валах якої у 1654 р. стояли «глухих науголных шесть башен без верхов» [28]. Їх місце розташування визначалося формою стін, підступи до яких вони фланкували. Але відсутність графічних і писемних джерел унеможливило визначення їхнього розташування у цей час. Традиційні вежі другої половини XVII ст. в плані являли собою квадрат або правильний шестикутник зрубної конструкції. Висота веж становила в середньому 15–20 м, для їх побудови використовували дуб [29]. Верхня частина вежі зазвичай дещо виступала над нижньою, а утворений зазор давав змогу вести мушкетний обстріл підніжжя.

Невідомо, скільки часу проіснувала та чи інша вежа Батуринської фортеці. Загалом вік дерев'яних оборонних споруд був недовгим. Наприклад, Київська проїзна вежа Київської фортеці, споруджена в 1654 р., в 1679–1680 роках була кардинально перебудована: «... башня была деревянная, и та башня сломана до подошвы, потому что згнила» [30].

Загальною тенденцією в оборонному здечстві другої половини XVII ст. був перехід до бастионного типу фортифікації. Щоправда, класичних бастионів Батуринська фортеця так і не набула, але залишки насипу валу, висунутих назовні в певних місцях, дозволяють висловити припущення про існування т.зв. виводів – винесених назовні

захисних конструкцій (обрубів, розкатів, веж). На думку О.Є. Мальченка, вивід був призначений забезпечити фланкуючим мушкетним і артилерійським вогнем підступи до валів фортеці. На утвореному двома сторонами куті виводу (розі) влаштувалися «пушечные места», які дослідник ототожнює з розкатами (конструкція всередині виводу), на яких розміщувалася артилерія [31]. Про одночасне існування в оборонній лінії Батуризької фортеці наприкінці XVII ст. веж і виводів свідчить лист гетьмана І. Мазепи до московських царів Івана V та Петра I з проханням виділення деревини для їх спорудження: «имеем сего летнего времени города Батурина башни, и где потреба выводы строить неоткладно» [32].

Топографічна ситуація дозволяє локалізувати один із таких виводів у північному куті Фортеці, на краю тераси р. Сейм і гирла фортечного рову. Тут зафіксований підтрикутний у плані виступ довжиною 20 і шириною 25 м (у найширшому місці).

За 120 м на південь від північної башти, в районі вул. Партизанської, 23 (східніше стику вулиць Партизанської і Кооперативної) знаходився ще один вивід, також винесений назовні лінії валу, але його розміри важко визначити через значні зміни рельєфу. В цьому виводі була брама, на користь чого свідчить напрям сучасної вул. Партизанської, який повторює лінію вулиці, що йшла від цитадельних воріт на край тераси р. Сейм і була спрямована на сусіднє с. Обмачів, а далі – на Нові Млини та Сосницю. У ході спостережень 2004 р. у траншеї водогону на вул. Партизанській виявлено потужні шари підсіпки сучасної вулиці на місці рову, який мав ширину понад 20 м. Ділянка рову навпроти брами повертала навколо виводу, тому рів, досліджений у траншеї навскіс, мав досить пологі стінки. На відстані 22 м від східного краю рову зафіксовані заглиблення від дерев'яних конструкцій укріплень Фортеці [33].

Наступний вивід знаходився за 160 м південніше попереднього (вул. Кооперативна, 6). Він фіксується у вигляді підвищення підтрикутної форми з пологими схилами.

За 140 м на південний схід від нього знаходилася друга брама з виводом (на розі вулиць Юшенка, Самойловича та Кооперативної). Через цю браму проходила вулиця, що йшла від церкви Живоначальної Трійці на Київ. Цей в'їзний вузол мав складну конструкцію, не з'ясовану досі.

Ще один вивід знаходився за 180 м на південний схід від вищеописаного, майже на перетині вулиці, що йде від Майдану гетьманської слави та вул. Самойловича.

Посередині між останнім виводом і ровом Цитаделі знаходився третій виїзд із Фортеці, але місцевість на цьому відрізку оборонних споруд значно пошкоджена спуском вулиці Самойловича до р. Сейм, тому можна лише приблизно визначити район його вірогідного розташування – біля сучасного приміщення майстерні школи-інтернату. Через ці ворота проходила вулиця з подальшим напрямком на с. Митченки і м. Конотоп.

Згідно з «Уставом ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки», відстань між вогневими вузлами (виводами, розкатами, брамами, бастіонами) не повинна була перевищувати 250–300 кроків [34]. Як бачимо, розташування вузлів оборонної лінії Батуризької фортеці цілком узгоджувалося з тогочасними військово-теоретичними правилами.

Опис 1654 р. згадує про ворота «рытвиною» в острожній стіні, що вели до води. У 1708 р. існував «сади реки ввоз» [35]. Вірогідно, ця брама і спуск до річки знаходилися на місці сучасного Базарного спуску – продовження сучасної вул. Юшенка.

З часом ритвина (різко виражена ерозійна форма, спричинена злиттям струменів дощової води), що була розширена й вирівняна у ході перепланування робіт часу гетьмана Кирила Розумовського, перетворилася на широкий рівчак довжиною близько 230 м.

Перебування у Батурині гетьманського двору змушувало дбати про стан його укріплень. Так, ремонт укріплень Цитаделі та Фортеці вівся влітку 1675 р. [36]. Як уже зазначалося, ремонтували Батуринську фортецю й за гетьманування Івана Мазепи. На його прохання в 1692 р. з путивльських лісів було виділено 4000 дубових колод (близько 1500 м³) на зведення веж і виводів [37].

У квітні 1708 р. генеральний суддя Василь Кочубей скаржився Петру I, що гетьман І. Мазепа мало уваги надає укріпленню міст, а особливо Батурина: «а тепер все городи малоросійські застают неоправлованы, а особливо Батурин двадцать лет стоит без починки, и того ради валы около него всяду осунулися и обвалилися, взглядом чого и одного дня неприятельскаго наступства отсидетися невозможно» [38].

Фортеці Російської імперії початку XVIII ст. за військовою типологією XIX ст. належали до трьох основних типів оборонних систем. Перший тип – це укріплення в руських традиціях у вигляді стін із вежами, терасами, обламами. Другий, перехідний – це вал із частоколом і баштами та бастіони нерегулярних обрисів. Третій являв собою земляні укріплення регулярних бастіонних обрисів [39]. Судячи з наявних на сьогодні матеріалів, Батуринська фортеця до кінця свого існування належала до першого, архаїчного типу оборонних систем.

Штурм і взяття Батурина московським військом 2 листопада 1708 р. поклали край існуванню його укріплень і забудові у середині них. За Відомістю 1726 р. «город Батурин ввес пуст и около ево стены все поразвалились и ввес зарос, и в обоих замках никакого строения старого и нового нет» [40]. У середині ж XVIII ст. «на городовом месте» вже функціонували лавки та шинки, було кілька жилих дворів [41].

Підсумовуючи зазначимо, що первісні укріплення Батурина, зведені на початку XVII ст., пройшли кілька основних етапів розвитку. Початок їм поклало спорудження замочку прямокутних обрисів на високому мисі – давньоруському городищі. Розширення території фортеці шляхом побудови нової лінії укріплень відбулося в 1630-х роках. Після перенесення до Батурина гетьманської резиденції укріплення зазнали реконструкції. Концентричне взаєморозташування укріплених діляниць посилювало міць дерев'яно-земляної оборонної лінії Батуринської фортеці. Після 1708 р. зруйнована московськими військами гетьманська столиця повністю втратила військове значення, але як національний символ вабила керманичів української держави.

Джерела та література

1. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С.О. Павленко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 370; *Ситий І.* Матеріали до топографії Батурина XVII ст. / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 2008. – № 4. – С. 4; Батурин: сторінки історії : зб. док. і матер. / Чернігів. нац. пед. ун-тет ім. Т.Г. Шевченка, та ін. ; редкол.: Коваленко О.Б. [та ін.]. ; вид. 2-ге, доп. – Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2012. – С. 83.
2. *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К. : Темпора, 2006. – С. 261.
3. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / [упоряд. о. Ю. Мицик, Л. Кравець]. – К., 2003 – С. 234.

4. *Бондар О.М.* Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст.: Ілюстрований довідник / О.М. Бондар. – К. : Видавець Олег Філюк, 2015. – С. 20–23; *Вечерський В.* Містобудівний устрій Батурина у контексті українського містобудування доби Гетьманщини / В. Вечерський // Батуринська старовина : зб. наук. пр. Вип. 2 (6) / Відп. ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів : Вид-во «Десна Поліграф», 2011. – С. 44–52; *Дмитрієнко С.В.* Гетьманська столиця: спроба реконструкції / Дмитрієнко С.В., Коваленко В.П. // Пам'ятки України: історія та культура. – 2008. – № 3. – С. 18–27; Батурин археологічний / Коваленко В.П., Мезенцев В.І., Моця О.П. [та ін.] // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця». – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006. – С. 72–106; *Коваленко В.П.* Батурин, відкритий археологами (Частина I) / Коваленко В.П., Ситий Ю.М. // Батуринська старовина : зб. наук. пр., присвяч. 300-літтю Батуринської трагедії / [упоряд. В. Коваленко]. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 97–145; *Кондратьєв І.В.* Порівняльна характеристика замків Лівобережної України XVII–XVIII ст. (на прикладі Любеча та Батурина) // Там само. – С. 39–51; *Моця Б.О.* Батурин в системі фортифікаційних споруд Лівобережної України // Там само. – С. 52–61.
5. Присяжні книги 1654 р... – С. 234.
6. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2006 р. (Чернігів, 2007, т. I) // Коваленко В.П., Ситий Ю.М., Васюта О.О. [та ін.] // Науковий архів Інституту археології НАН України, арк. 17; Науковий звіт про археологічні роботи 1996 р. на території смт. Батурин Бахмацького району Чернігівської області (Чернігів, 1997) / Васюта О.О., Коваленко В.П., Кондратьєв І.В. [та ін.] // Науковий архів Інституту археології НАН України, арк. 39.
7. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2006 р... – С. 15–17.
8. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2008 р. (Чернігів, 2009, т. I) / Коваленко В.П., Ситий Ю.М., Бондар О.М. [та ін.] // Науковий архів Інституту археології НАН України, арк. 111.
9. Там само. – С. 58.
10. Там само. – С. 70.
11. Присяжні книги 1654 р... – С. 234.
12. Науковий звіт про археологічні дослідження в 2006 р... – С. 22.
13. Там само. – С. 44.
14. Там само. – С. 10.
15. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2006 р... – С. 42–45.
16. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2008 р... – С. 72.
17. *Загоровський В.П.* Белгородская черта / В. Загоровский. – Воронеж : Изд-во Воронеж. Ун-та, 1969. – С. 79.
18. Присяжні книги 1654 р... – С. 234.
19. Там само. – С. 181, 200, 215.
20. Там само. – С. 234.
21. *Кондратьєв І.В.* Вказана праця. – С. 44.
22. Науковий звіт про археологічні роботи 1995 р. на території смт Батурин Бахмацького району Чернігівської області та археологічні розвідки на Чернігівському Задесенні (Чернігів, 1996) / Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. [та ін.] // Науковий архів Інституту археології НАН України, арк. 39.
23. Присяжні книги 1654 р... – С. 234.
24. Батурин: сторінки історії... – С. 243.
25. Присяжні книги 1654 р... – С. 234.
26. *Коваленко В.П.* Науковий звіт про археологічні роботи 1997 р. на території історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (смт. Батурин Бахмацького району Чернігівської області) (Чернігів, 1998) / Коваленко В.П., Васюта О.О., Кондратьєв І.В. // Науковий архів Інституту археології НАН України, арк. 79.
27. Там само.

28. Присяжні книги 1654 р... – С. 234.
29. *Загоровский В.П.* Вказана праця. – С. 81.
30. *Жигола В.С.* Київська брама в другій половині XVII – першій половині XVIII століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mdch.kiev.ua/node/322>.
31. *Мальченко О.С.* Вплив артилерійської практики на реконструкцію Київської фортеці в останній третині XVII ст. / О.С. Мальченко // Київська старовина. – 2012. – № 4. – С. 21–26.
32. Батурин: сторінки історії... – С. 97.
33. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2004 р. (Чернігів, 2005) / Коваленко В.П., Ситий Ю.М., Васюта О.О. [та ін.]. // Науковий архів Інституту археології НАН України, арк. 98.
34. *Мальченко О.С.* Вказана праця. – С. 26.
35. *Артамонов В.А.* Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. / Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В. – Спб. : Общество памяти игумении Таисии, 2008. – С. 169.
36. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Т. XII. – СПб., 1882. – № 43 – Стб. 131.
37. Батурин: сторінки історії... – С. 97–98.
38. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах... – С. 386.
39. *Мышлаевский А.З.* Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 году. Извлечение из современного отчета Киевской губернии / А.З. Мышлаевский. – Спб. : Военная Типография (в Здании Главного Штаба), 1897. – С. IX.
40. Мазепина книга / [упор. та вступ. ст. І. Ситого]. – Чернігів, 2005. – С. 44.
41. *Дегтярьов С.* Маловідомий опис м. Батурин 1760 р. / С. Дегтярьов // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № VIII–IX. – С. 37–40.

Саенко Н. Планування та архітектурно-просторове вирішення оборонної лінії Батуринської фортеці

У статті викладено результати дослідження розпланувальної структури та архітектурно-просторового вирішення оборонної лінії Батуринської фортеці XVII – початку XVIII ст. На основі матеріалів археологічних досліджень, писемних джерел та за допомогою методу аналогій реконструйовано вигляд укріплень Батурина зазначеного часу.

Ключові слова: Батурин, Цитадель, Фортеця, вал, рів, вежа, вивід.

Саенко Н. Планировка и архитектурно-пространственное решение оборонной линии Батуринской крепости

В статье изложены результаты исследования планировки и архитектурно-пространственного решения оборонной линии Батуринской крепости XVII – начала XVIII вв. На основе материалов археологических исследований, письменных источников и с помощью метода аналогий реконструирован внешний вид укреплений Батурина указанного времени.

Ключевые слова: Батурин, Цитадель, Крепость, вал, ров, башня, вывод.

Sayenko N. Planning and architectural and spatial solution defence line of Baturyn Fortress

In the article the results of research of structure and architectonically-spatial decision of defensive line of Baturyn Fortress in 17–18 century. On the basis of materials of archaeological researches, writing sources and by means of method of analogies original appearance of strengthening of Baturyn of the indicated time is reconstructed.

Key words: Baturyn, Citadel, Fortress, shaft, moat, tower, bastion.

[надійшло до редакції: 21.10.2016 р.]